bognar.bulcsu_451_26

Bognár Bulcsu

A kommunikációs rendszerek evolúciója és a társadalmi differenciálódás a luhmanni társadalomelméletben

Akadémiai doktori értekezés tézisei

2026

TÉZISEK

I. A kutatási téma meghatározása, társadalomtudományi háttere és vizsgált kontextusai

II. A tudományos eredmények rövid bemutatása

III. Hivatkozások

IV. A doktori pályamunkában tárgyalt témakörökkel kapcsolatban a pályázó által korábban közzétett publikációk

I. A kutatási téma meghatározása, társadalomtudományi háttere és vizsgált kontextusai

A szociológia berkein belül az utóbbi évtizedekben érzékelhetően háttérbe szorultak azok a kutatói erőfeszítések, amelyek a társadalom egészének a leírására törekedtek, és ez helyett a részmegfigyeléseket, részeredményeket produkáló empirikus kutatások kerültek az érdeklődés homlokterébe. A disszertáció ezzel az arányeltolódással szemben – a szociológiai elemzés komplexitásának megőrzése érdekében – a társadalom általános elméletének megragadására törekszik egy olyan megközelítés értelmezésével, amely a modern társadalom leírásán túl a társadalmi fejlődés folyamatára nézve is univerzális elméletet alkotott. A vizsgálódás középpontjában Niklas Luhmann azon szociológiaelmélete áll, amely a szociológiai tradícióban (vö. Némedi 2008: 15-65) a XX. század második felének (Bourdieu, Habermas és Giddens felfogása mellett) legjelentősebbnek tekintett társadalomelméleti koncepcióját jelenti.

Az utóbbi évtizedek másik jellegzetessége, hogy érdemi új, átfogó társadalomelmélet híján az elmúlt évszázad ezen alkotóinak megközelítése jelenti a szociológiaelméleti gondolkodás alappillérét. Ezek a szerzők vitathatatlan szellemi teljesítménye okán ez a preferencia indokolt is, de kevéssé történt kísérlet arra, hogy az elemzések azt is kutassák, hogy a sok évtizeddel ezelőtti elméletalkotás mennyire képes a mostani társadalom jellegzetességeit megragadni. A Niklas Luhmann társadalomelméletét vizsgáló disszertáció erre is kísérletet tesz akkor, amikor a szerző szociológiaelméletét újszerű módon értelmezi.

Az akadémiai doktori értekezés több vonatkozásban bővíti ki a Luhmann-nal foglalkozó, illetve a luhmanni kiindulásból építkező hazai szociológiai, társadalomelméleti vizsgálatokat. A disszertáció gondolatmenete a társadalmi evolúció és differenciálódás köré szerveződik. A luhmanni megközelítés kifejtése ekképpen nem a szokásos módon történik, vagyis nem kizárólag Luhmann társadalomelméletének a modern társadalomra vonatkozó bemutatása áll az értelmezés középpontjában. Ennek több oka van. Egyrészt Brunczel Balázs nemzetközi mércével mérve is kiváló összegzése (Brunczel 2010) a luhmanni perspektíva fő áramlatú rekonstruálásának feladatát már elvégezte. Másrészt az elemzésem a kései Luhmann-írások azon perspektívaváltását tekinti kiindulópontjának, amely egyfelől hangsúlyosabban képviselte a történetiség elvét (vö. Luhmann 1991a), s amely másfelől – az életművet záró nagy munka, *A társadalom*

társadalma (Luhmann 1998) és különösképpen az utolsó bielefeldi kurzusának (Luhmann 2005) tanúsága szerint – a társadalomelméletének kifejtését a kommunikációs médiumok tárgyalása köré szervezte.

Ez a perspektívaváltás ezáltal különösen fontossá teszi a történeti változás bemutatását. Ezzel összefüggésben pedig óhatatlanul középpontba helyezi az evolúció tematizálását is, mivel a kommunikációs médiumoknak döntő szerepe van a szocialitás azon történeti változásában, amely egyre komplexebb kommunikációs rendszereket alakít ki. Ez ugyan nem metszi ki a luhmanni elméletben általában leggyakrabban tárgyalt funkcionálisan tagolódó részrendszerek vizsgálatát, de annak más helyet és szerepet tulajdonít. A kommunikációs médiumokat középpontba állító elméleti építkezés magyarázza egyúttal azt is, hogy az elterjesztő médiumok modern kori szerepnövekedésével együtt kiemelten foglalkozom a tömegmédia részrendszerével. Úgy látom ugyanis, hogy az elterjesztő médiumok súlyának változása magyarázza a tömegmédia részterületének modern kori kialakulását. Másrészt pedig ennek a részrendszernek kitüntetett szerepe van a modern társadalom önleírásában. A tömegmédia bemutatásán keresztül a modern társadalom funkcionálisan tagolódó részrendszereinek a szerkezete is értelmezhetővé válik anélkül, hogy az egyes részrendszerek kommunikációját részletesebben tárgyalni kellene. (Ez nyilvánvalóan meghaladná a disszertáció terjedelmi keretét.)

A kései Luhmann perspektíváját érvényesítő tárgyalásmód tehát a kommunikációs médiumok (a nyelv, az elterjesztő médiumok és a szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok) jelentette társadalmi evolúción keresztül írja le a modernitásig tartó történeti változást, és ezen a szálon tovább haladva mutatja be a jelenkor társadalmának luhmanni értelmezését. A disszertáció tehát a kommunikációs médiumokra felfűzött történeti perspektíván keresztül ábrázolja a modern társadalom jegyeit is. Az elemzés ezen iránya ugyan kijelöl egy tárgyalási sorrendet, de ez nem jelenti azt, hogy a luhmanni szociológiaelmélet összetett perspektívája lineáris elemzéssel bemutatható lenne. Éppen az egymásra ható társadalmi jelenségek komplexitása kívánja meg a cirkuláris érvelést. Vagyis a rendszerszemléletű gondolkozáshoz híven az értekezés azt is ábrázolni kívánja, hogy ugyan kiemelhetjük a kommunikációs médiumok szerepét a társadalmi evolúció és differenciálódás folyamatában, de egyúttal azt is figyelembe kell venni az elemzés során, hogy minden egyes elem változása hatással van

a rendszer többi elemére, és ezek a kölcsönhatások folyamatosan, körkörösen zajlanak. Ez magyarázza azt, hogy a kommunikációs médiumokra felfűzött gondolatmenet vissza- és előreutal a társadalom szerveződése szempontjából egyaránt lényeges egyéb összefüggésekre, mint például a különböző rendszerszintek, a rendszerek autopoiézisének a kérdésére, vagy akár Luhmann sajátos ismeretelméleti alapállására is.

Az utóbbi terület fontosságából fakad, hogy az értekezés a szerző ismeretelméleti pozíciójának rekonstrukciójával kezdi az elmélet tárgyalását. Luhmann sajátos megközelítését ugyanis leginkább ismeretelméleti pozíciója, „műveleti konstruktivizmusa" határozza meg (Luhmann 2009a,b). Ez a felfogás világosan megkülönbözteti magát a korábbi, többségi szubjektumfilozófiai megközelítésektől (pl. Habermas 2011) éppúgy, mint a radikális konstruktivisták táborától (Glasersfeld 2022). Ezen kiindulásokkal szemben a rendszer és környezete megkülönböztetéssel operál. Luhmann episztemológiája azt fejti ki, hogy az autopoiétikus, vagy másképpen önreferenciális (saját műveleteiből felépülő) rendszerek elméletében miképpen lehet a közös világ előfeltevését (a szubjektumfilozófiai kiindulást) a megfigyelőrendszerek megfigyelésének elméletével (a második rendű kibernetikával) helyettesíteni (Luhmann 1987a). Ez a luhmanni kiindulás vezet el társadalomelméleti nézőpontjának kifejtéséhez. Ebből bomlik ki a társadalomelméleti építkezésének alapjául szolgáló kommunikáció fogalmának értelmezése. Másfelől pedig ebből következik a kommunikáció fogalom választása, a szubjektumfilozófiai hagyomány interszubjektivitást középpontba állító megközelítésével szembeni állásfoglalás (Luhmann 1981, 1995).

Ehhez a gondolati szálhoz kapcsolódik a dolgozat első elemző fejezete, amely Luhmann számára is az egyik alapproblémával, a szocialitás megragadásának a kérdésével foglalkozik. Az írás a luhmanni elméleti építkezés alapkategóriáit használva a szocialitás felépülésének kérdéskörét járja körbe. Az elemzés többek között arra keresi a választ, hogy miképpen próbálja meg Luhmann – a parsonsi, normatív bázison operáló társadalomelmélettel (Parsons 1949, 1962, 1991) szakítva –, de a funkcionális elemzést megtartva, úgy felépíteni elméletileg a társadalmiság szerkezetét, hogy kiindulásában mindössze a kettős kontingencia feloldásának társadalmi módozataira hagyatkozik.

A kettős kontingencia feloldásának (alter és ego kommunikációjának) kérdése pedig a társadalomelmélet alapvető kérdését, a társadalmi differenciálódás és az integráció problémáját helyezi a középpontba. Egy luhmanni kijelentés („a további

megfontolások abból indulnak ki, hogy léteznek rendszerek” [Luhmann 1987a: 30]) parafrázisaként a dolgozat elemzései abból a hétköznapi tapasztalatból indulnak ki, hogy létezik a társadalom. A társadalomelmélet feladata tehát ennyiben az, hogy ennek a létezésnek az okait és történeti változásait megmagyarázza. A luhmanni rendszerelméleti keretet középpontba állítva, de több vonatkozásban a konkurens értelmezésekre is reflektálva, vizsgálódásom arra fókuszál, hogy miként képesek az egymás tudati aktusait nem ismerő, csak a kommunikáció által egymással kapcsolatot teremtő személyek az ismétlődő interakciók által olyan közös helyzetértelmezéseket, megértéseket létrehozni, ami ekképpen a szociális világot teremti meg.

A dolgozat értelmezéseinek fő szála tehát az a kérdés köré csoportosul, hogy miképpen lehetséges a társadalom bonyolult szerkezetét a kettős kontingenciából kiindulva megragadni. Másfelől a szocialitás evolúcióját középpontba állító elemzés azt vizsgálja, hogy a kettős kontingencia feloldásának módozatai miképpen hatnak a társadalom differenciálódására. Az értekezés ennyiben nem csupán a modern társadalom jellemzőnek gondolt jegyeit, itthon kevéssé elemzett aspektusait értelmezi, hanem azt a történeti utat is megvizsgálja, amely a társadalmi differenciálódás eredményeképpen újabb és újabb társadalmi alakulatokat hozott létre, elvezetve a modern társadalom kommunikációs rendszeréhez.

Ezzel az elméleti döntéssel függ össze, hogy a luhmanni társadalomelmélet alapvetéseinek rövid tisztázása után a dolgozat nemcsak a – luhmanni elemzésben kitüntetett szereppel rendelkező – modern társadalom értelmezésére összpontosít, hanem azt a történeti fejlődést igyekszik górcső alá venni, amely a szocialitás létrejöttét és történeti alakváltozásait, vagyis a társadalmi differenciálódás folyamatát mutatja be. Mindezeknek az elemzéseknek az alapja azonban Luhmann evolúciófelfogása, amely a variáció, szelekció és restabilizáció fogalomhármasával az autopoiétikus (saját műveleteiből felépülő) rendszerek létrejöttének, működésének feltételeit ragadja meg, illetve a társadalom lehetséges differenciálódásának folyamatát ábrázolja. Másrészt a luhmanni társadalomelmélet sajátos aspektusa a szocialitás három típusának megkülönböztetése (Luhmann 1987b). A munka ezen része arra tesz kísérletet, hogy Luhmann evolúciófelfogásából bontakoztassa ki a szocialitás három típusának jellemzőit. A dolgozat ezen elemzése tehát a szocialitás három rendszerszintjének taglalásán keresztül azt a történeti utat mutatja be, melynek során az interakció, a szervezet és a

társadalom egymáshoz fűződő kapcsolata a társadalmi evolúció során átalakul és különbözőképpen integrálódó társadalomszerkezeteket hoz létre.

A luhmanni álláspont szerint az evolúció nem szükségszerű, de a történeti fejlődésben megvalósult formájaként – a variáció, szelekció és restabilizáció hármasában – a szocialitás új formái alakulnak ki (Luhmann 1991b). Az értekezés elemzései ekképpen azt a történeti változást ábrázolják, amely a társadalmi differenciálódás eredményeképpen az evolúció menetében a legkomplexebb rendszert létrehozó modernitást mint összetett integrációs modellt jelentő kommunikációs rendszert alakítja ki. A disszertáció ezen részében tehát azt vizsgálom, hogy a társadalom differenciálódásának történeti módozatai milyen kommunikációs szerkezeteket alakítanak ki, s miképpen vezetnek el a komplexitása okán legnehezebben integrálódó struktúrához, a modernitás funkcionálisan tagolódó rendszeréhez.

A történeti elemzésnek megfelelően az archaikus társadalom kommunikációját alapvetően meghatározó nyelv, majd a magaskultúra társadalmait kialakító, első elterjesztő médium, az írás szerepét kutatom. A kommunikációs médiumok és a társadalmi differenciálódás közötti kapcsolat rendszerelméleti értelmezése során pedig részletesen taglalom a kommunikációs médiumok elterjedésének hatását a társadalom szerkezetére. Ennek részeként kerül sor annak bemutatására, hogy a nyelv és az írás miképpen formálja a társadalom hierarchikus és heterarchikus szerveződését, és hogyan vezet a társadalom komplexitásnövekedéséhez. E kérdés kapcsán arra hívom fel a figyelmet, hogy a luhmanni megközelítés részleges revideálásra szorul, mivel eltúlozza az írásbeliség társadalmaiban a hierarchikus struktúrák jelentőségét.

Ez a gondolatmenet folytatódik az újabb elterjesztő médiumnak, a könyvnyomtatásnak azon elemzésével, amely e médiumnak a társadalom kommunikációs szerkezetére gyakorolt hatását vizsgálja. A korábbi részekkel összhangban itt bemutatásra kerül ennek az elterjesztő médiumnak a társadalom komplexitásnövekedésében betöltött szerepe. Másrészt az elemzés arra is rámutat, hogy a modernitáshoz vezető evolúció nem csupán ennek az elterjesztő médiumnak a hatásával magyarázható, hanem az európai társadalomfejlődés jelentette sajátos tényezőkkel is. Vagyis amellett érvelek, hogy a modernitás létrejöttét azok, a jóval a könyvnyomtatás előtt kialakult struktúrák is megalapozzák, amelyek híján maga a technikai újítás sem lett volna képes átrendezni a kommunikáció szerkezetét. A fejezet emellett azt ábrázolja, hogy a könyvnyomtatás

elterjedésével szorosan összefüggő nyilvánosság miképp járult hozzá a rétegzett társadalom egyosztatú szerveződésének lebontásához.

Az elterjesztő médiumok evolúcióját taglalja az értekezés következő fejezete, amely az elektronikus és digitális médiumok elterjedésével jellemezhető változássort állítja a középpontba. Ennek részeként az elektronikus médiumok megjelenésének eredményeképpen létrejött új társadalmi struktúra jellegzetességeit vizsgálom. Arra keresek választ, hogy az elterjesztő médiumok szerepnövekedése milyen módon gyakorol hatást a modern társadalom egyéb részterületeinek működésére, és milyen kihívások elé állítja a kommunikáció résztvevőit. Ezenfelül azzal a kérdéssel foglalkozom, hogy a médiumok racionalitása miképpen formálja át a társadalom hierarchikus és heterarchikus szerveződését, és miképpen erősíti meg a társadalom egymás mellé rendelő szerkezetét. Vagyis a társadalmi differenciálódás értelmezése azt ábrázolja, hogy az elterjesztő médiumok térnyerésével hogyan teremtődnek meg a modern társadalom feltételei.

A disszertáció gondolatmenete – Luhmann kései értelmezésével összhangban – tehát amellett érvel, hogy a társadalmi evolúció folyamatában a kommunikációs médiumok és ezen belül az elterjesztő médiumok látványos szerepnövekedése figyelhető meg. Meglátásom szerint ezzel függ össze a tömegmédia részrendszerének kiválása, és ezzel magyarázható ennek a társadalmi részrendszernek a növekvő súlya a jelenkor társadalmi kommunikációjában. Ez indokolja azt, hogy az ezt követő fejezet a tömegmédia részrendszerét taglalja. Az elemzés azonban nem csupán e társadalmi részterület jellemzőivel foglalkozik. Az értekezés egészének gondolatmenete alapján azt vizsgálom, hogy a tömegmédia – valóságkonstrukciója mentén – mennyiben járul hozzá a szocialitás differenciálódásához és integrációjához. Ezentúl azt elemzem, hogy a tömegmédia mint a gazdaság mellett a modernitás dinamikájának legfőbb mozgatója, miképpen tesz szert kitüntetett szerepre a társadalom önleírásában. A tömegmédiával foglalkozó fejezet emellett a részrendszerek közötti strukturális kapcsolódások azon jegyét értelmezi, amely a szocialitás környezetének tekinthető pszichés rendszert is beemeli a hatások, ellenhatások szerkezetébe. Mindezek mellett a tömegmédia luhmanni értelmezésének kiegészítésére, továbbgondolására is kísérletet teszek.

A modernitás taglalása másfelől visszautal kiinduló kérdésünkre, a társadalmi differenciálódás problémájára. Az eddig tárgyaltakon túl ehhez elengedhetetlen a rendszerek önreferenciális építkezésének taglalása. A disszertáció ennek részeként

hangsúlyosan foglalkozik az autopoiétikus fordulat társadalomelméleti következményeivel. A rendszerek építkezésének autopoiétikus elve ugyanis nemcsak Luhmann második korszakának alapkategóriáját jelöli (vö. Luhmann 1987a), hanem egy sokak által vitatott elméleti fordulat azon manifesztációját is, amely új módon veti fel a társadalmi differenciálódás és az integráció kérdését. Miképpen lehetséges a saját elemeiből építkező és saját racionalitásuk mentén működő rendszerek között olyan kapcsolat, amely a különböző elvek, racionalitások mentén szerveződő rendszerek közötti kommunikációt, és ekképpen a társadalom egészének integrációját biztosítja (vö. Luhmann 1993)?

A továbbiakban ennek megragadása érdekében azt vizsgálom, hogy a részrendszerek önszerveződése miatt létrejövő mellérendelő, és a részrendszerek közötti hierarchikus szerveződést háttérbe szorító társadalmi kommunikáció nem teszi-e lehetetlenné a szocialitás integrációját, mivel az immár nem hagyatkozhat olyan végső elvre, amelyet a funkcionális hagyomány képviselői (Durkheimtől kezdődően Parsonson át Münchig) egyaránt feltételeztek. E problémakör körbejárása érdekében értelmezem a szocialitás modern differenciálódásának szegmenseit a luhmanni életműben. Ennek során igyekszem tisztázni a kettős kontingencia feloldásában a szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok, a morál, a részrendszerek sajátos racionalitásának és a struktúraképződés stabil és instabil elemeinek a jelentőségét. Másfelől Luhmann-nak a funkcionális és kritikai társadalomelmélet képviselőivel folytatott inkább implicit, mint kifejtett vitáira hagyatkozva kitérek az autopoiézisz fogalmával és Luhmann második nagy alkotói korszakával kapcsolatos szokásos értelmezésekre is. Ebben a részben reflektálok Luhmann-nak a részrendszerek egymás közötti szerveződésének elméletére, és amellett érvelek, hogy a modernitás komplexitása csupán a részrendszerek horizontális és vertikális kommunikációjának összetett kapcsolata által lehetséges.

A modernitás jellemzőit taglaló nagy egység tehát azt mutatja be, hogy a luhmanni elmélet a társadalomszerveződést hagyományosan integráló entitásoknak a modern társadalomban történő relativizálódását írja le. Az elemzés azt taglalja, hogy legfőképpen a közös morállal és vallással azonosított integráló tényezők a modernitás körülményei között már nem tarthatnak igényt arra, hogy a társadalmi kommunikáció minden területén érvényesíthessék sajátos racionalitásukat. Megválaszolásra vár tehát az a kérdés, hogy a modern társadalom funkcionálisan tagolódó részrendszerei miképpen tudják a

komplexitásnövekedés miatt felettébb instabillá váló társadalomszerkezet integrációját biztosítani. A továbbiakban ezért a luhmanni társadalomelméletnek a modernitás leírásával kapcsolatos egyik alapkérdésével, a részrendszerek jellemzőivel foglalkozom, közelebbről pedig a részrendszerek egymáshoz fűződő kapcsolatának kérdésével.

Ehhez Luhmann kései munkásságának sporadikus megjegyzéseiből indulok ki, amelyek jelzik az alapvetően mellérendelő szerkezetű funkcionális részrendszerek közötti történeti és jelenkori egyenlőtlenségeket. Ezeket a belátásokat újabb érvekkel kiegészítve a fejezet arra irányítja a figyelmet, hogy a modernitás viszonyai között a részrendszerek horizontális kapcsolatai mellett kikerülhetetlenül létrejönnek hierarchikus (vertikális) szerveződések is. Vagyis a részrendszerek dinamikáját azok az egyenlőtlen súlyú és gyakoriságú külső irritációk is alakítják, amelyek ugyan nem feltétlenül írják felül az egyes részrendszerek autopoiéziszét, de befolyásolják az egyes területek jelentőségét a társadalmi kommunikáció folyamatában. A fejezet másik egysége, az eddig csak szőrmentén értelmezett szervezet rendszerszintjének a modern társadalom komplex szerveződésében betöltött szerepét vizsgálja. Ennek során arra mutatok rá, hogy a horizontális mellett a vertikális tagozódás a szocialitás egészére jellemző. Természetesen a disszertáció ezen egységében sem csupán a luhmanni társadalomelmélet rekonstrukcióját tartom szem előtt, hanem a jelenkori társadalom sikeresebb leírása érdekében azt is bemutatom, hogy a luhmanni társadalomelmélet modernitásra vonatkozó leírása milyen értelemben szorul korrekcióra.

II. A tudományos eredmények rövid bemutatása

A luhmanni szociológiaelmélet értelmezésére vállalkozó elemzésem több célt követett. Egyrészt a történetiség elvét érvényesítve igyekeztem a luhmanni perspektívát megjeleníteni, másrészt annak ábrázolásában a kommunikációs médiumok szerepét állítottam a középpontba, hogy a modernitásig tartó társadalmi változást érvényesebben ragadhassuk meg. Ez a nézőpont újszerű módon nem elégedett meg a jelenkor társadalmának társadalomelméleti bemutatásával, hanem a társadalmi differenciálódás folyamatában ragadta meg azokat a tényezőket, amelyeknek lényeges szerepe van a mostani társadalmi viszonyok kialakulásában. Ekképpen az elemzés a társadalmi evolúció folyamatával kitüntetett módon foglalkozott, másfelől azonban a cirkuláris logika elvével a komplex módon felépített luhmanni rendszerelmélet egészét értelmezte.

A rendszerelméleti építkezés alapegységének tekintett kettős kontingencia feloldását tekintettem annak az elméleti egységnek, amelyből kiindulva a luhmanni elmélet komplexitása leginkább kibonthatónak tűnt. A kettős kontingencia bemutatása egyúttal arra is lehetőséget kínált, hogy a luhmanni társadalomelmélet „antihumanisztikus módszertanát" megjelenítse. Az értekezés a kettős kontingencia feloldásából építkező koncepció bemutatásával amellett érvelt, hogy a szocialitás értelmezéséhez nem feltétlenül szükséges a normatív társadalomelméleti kiindulás és hogy a társadalmi differenciálódás folyamata ezzel a szándékoltan egyszerű fenomenológiai modellből felépítve is megragadható.

A disszertáció elemzése arra jutott, hogy a fenti alapvetéseket elfogadva a szociológiai elméletalkotásnak arra kell összpontosítania, hogy történeti elemzéseiben a kettős kontingencia időbeli feloldásának módozatait képes legyen értelmezni. A luhmanni elemzés alapján pedig a társadalomelmélet számára annak megragadása vált lényeges kérdéssé, hogy a kettős kontingencia időbeli feloldása milyen kommunikációs szerkezeteket alakít ki. Az értekezés újszerű módon amellett érvelt, hogy ez a folyamat csak a kommunikáció történetiségében ragadható meg a maga komplexitásában. A kettős kontingencia feloldása ennyiben azokban a történeti struktúrákban értelmezhető, amelyek az evolúcióként értelmezett társadalmi változásban jöttek létre, és ekképpen előszelektálják a kommunikáció lehetséges jövőbeli kapcsolódásait. A kettős kontingencia feloldásának jellemzői ilyen módon visszautalnak az evolúció és annak luhmanni olvasatának kérdésére, mivel az evolúció sajátszerűségei jelölik ki a kommunikációs szerkezetek kapcsolódásait, és így a társadalom formáit is.

Az értekezés ekképpen azt ábrázolta, hogy ebben a szociológiaelméleti keretben a kettős kontingencia feloldásának megvalósulása jelenti a társadalmiság alapját. A disszertáció a történetiség perspektívájának kiemelésével járta körbe a szocialitás szerveződésének jellemzőit és a társadalmi differenciálódás folyamatát. Emellett azt mutatta be, hogy az egész luhmanni társadalomelmélet történeti nézőpontját kijelölő evolúciófelfogása jelenti az alapot arra, hogy az autopoiétikus rendszerek komplex kommunikációja megragadható legyen. A variáció, szelekció és restabilizáció hármasa kínált elméleti keretet arra, hogy a saját elemeiből építkező rendszerek változását és egyúttal megmaradó stabilitását is értelmezhessük. Amellett érveltem, hogy az evolúció három alapkategóriáját középpontba állító luhmanni elemzés a

társadalmat mint autopoiétikus rendszerek hálózatát írta le. Az autopoiétikus rendszerek jellemzőit pedig a rendszer és környezete megkülönböztetésén keresztül tárgyalja. A társadalom működését ekképpen a kommunikációk rekurzív hálózatának és a kívülről jövő hatások (irritációk) együttes eredményeképpen megfigyelt változások mentén lehet vizsgálni a luhmanni rendszerelméletben.

Az elemzés bemutatta, hogy a luhmanni értelmezés számára a társadalom léte nem magától értetődő. Az evolúció Luhmann számára azt a változássort jelenti, amely a legkisebb keletkezési valószínűséget a legnagyobb megmaradási valószínűséggé alakítja (Luhmann 1981). Az evolúciót ebben az elméleti keretben olyan komplex hatásmechanizmusként vizsgáltam, amely nem egyszerűen a variáció, a szelekció és a restabilizáció egymás utáni folyamatát jelenti, hanem cirkuláris, önmagára visszautaló történések sorozatát, amely a környezethez való kapcsolódás érdekében újabb és újabb szerkezetek létrejöttét is megengedi, vagy adott esetben megkívánja. Ezzel összefüggésben részletesen foglalkoztam a szocialitás evolúciójának folyamatával, amely egyaránt magán viseli a dinamikus változást és az állandóságot. Az elemzés arra mutatott rá, hogy a korábbi működéshez képest újdonságot hozó kommunikációra (variációra) csak akkor kerülhet sor, ha a rendszer struktúrája szabadságot biztosít a változáshoz. Ez lesz annak a feltétele, hogy a variációkból olyan szelekció is létrejöhessen, amely képes az autopoiétikus rendszer struktúráját megváltoztatni, és ezáltal a korábbi szerkezettől különbözőt felépíteni.

A kettős kontingencia feloldásának és a kommunikáció evolúciójának összefüggését taglaló értekezés hangsúlyosan foglalkozott a társadalmi differenciálódás kérdésével is. A luhmanni evolúciófelfogás egyik legfontosabb belátásának azt tekintettem, hogy a variáció, szelekció és restabilizáció hármasában megragadható differenciálódás nem követ valamely teleologikus tartalmat. A komplexitás növekedése ugyanis nem szelekciós kritérium önmagában, hanem a szelekciót a környezetből jövő hatásra adott válasz határozza meg, így azt a rendszer és környezet aktuális kapcsolata és nem egy ezen túli céltételezés formálja. Ebben az értelemben az evolúció folyamata a luhmanni társadalomelméletben jórészt valószínűtlen, alkalmi tendenciák által létrejövő strukturális változásokként értelmezhető. Konklúziójában tehát Luhmann is osztja azt a felfogást, hogy a „társadalmi evolúció (…) a kollektíven kiválasztott kárszabályozás

éppúgy előreláthatatlan, mint befejezhetetlen differenciális kiválasztódásaként folyik le" (Schmid 2008: 149).

Az értekezés ezeket a szerkezeti változásokat újszerű módon a társadalmi differenciálódás történeti folyamataként értelmezte. Amellett érvelt, hogy ha nem is szándékolt módon, de a társadalmak történeti változásai – nem feltétlenül lineárisan, de fő tendenciáiban – határozott komplexitásnövekedést hoznak magukkal. A szocialitás evolúciója másfelől kirajzolja a társadalmi differenciálódás formáit is. Azt a történeti utat követtem nyomon, amely a legegyszerűbb társadalmaktól a legkomplexebb felépítésű modern társadalomig vezetett. A disszertáció zárófejezetében azt a kérdést jártam körbe, hogy a luhmanni evolúcióelmélet más konkurens megközelítésekkel való összevetésben mennyire tarthat számot érvényességre. E problémakör feltárása érdekében Michael Schmid alapos elemzésére (Schmid 2008) hagyatkoztam, amely a szociológiai evolúcióelméletek általános értékelését végezte el.

Ennek értelmezése során arra jutottam, hogy a klasszikus evolúcióelméletek (Spencer, Durkheim stb.) egy meglehetősen leegyszerűsítő séma mentén a modernitáshoz vezető útnak teleologikus tartalmat adtak. Vagyis elméletükben a társadalmi evolúció egyre komplexebb (és ebből fakadóan magasabb szintű) folyamatként, a szó szigorú értelmében olyan fejlődésként jelenik meg, amely az egyes struktúrákon túlmutató cél mentén történik. A növekvő munkamegosztás és a társadalmi differenciálódás ekképpen egy többé-kevésbé lineáris folyamat eredményeképpen a modernitásban éri el a csúcsát. Majd annak kifejtésére törekedtem, hogy a klasszikus modellnek nem csupán a nehezen védhető teleologikus tartalma problematikus, hanem az is, hogy a társadalmi evolúciót szinte kizárólag a társadalom makrostrukturális változásaként tudja megragadni, és zömében nincs válasza a mikroszintű (a cselekvések szintjén megragadható) evolúció kérdésére.

Schmid elemzésének bevonásával bemutattam azt is, hogy a fentiek mellett a klasszikus szociológiai evolúcióelméletek kevéssé tudnak választ adni az egyes korszakok dinamikájára, amennyiben megelégednek azzal, hogy a történeti korszakok közötti evolúciós változásra összpontosítanak. Végezetül e klasszikus elméletek további hiányossága, hogy nincs válaszuk arra, miképp sikerül az egyéneknek akaratlagos és esetleges cselekvéseiket összehangolniuk. Vagyis egy szociológiai evolúcióelméletben magyarázatra szorul az is, miképp valósul meg a társadalmi rend: milyen közös szabályok

(értékek, normák stb.) jönnek létre, amelyek biztosítják az interakciók sikeres társadalmi koordinációját.

Elemzésem arra mutatott rá, hogy Luhmann szociológiaelmélete meggyőzően kezelte azokat a kihívásokat, amelyeket Schmid joggal nevez a szociológiai evolúcióelméletek neuralgikus pontjainak. Luhmann rendszerelmélete ugyanis – éppen az ideológiai elemzésekkel szembeni averziója okán – hangsúlyosan szemben áll minden olyan leegyszerűsítő törekvéssel, amely a társadalom fejlődését valamiféle teleologikus tartalommal ruházná fel. Ezzel szemben a szociológiaelmélet legfőbb feladatának azt tekinti, hogy megmagyarázza a legfőbb paradoxont: a társadalom valószínűtlenségének valószínűségét a rendszer és környezete megkülönböztetésén keresztül.

Az értekezés ezentúl azt is górcső alá vette, hogy vajon Luhmann szociológiaelmélete nem egy kikerülhetetlen komplexitásnövekedést ábrázol-e. A disszertáció fejezetei ugyanis óhatatlanul azt a történelmi folyamatot mutatták be, amely a legegyszerűbb rendszerektől (az archaikus társadalomtól) a legkomplexebb struktúrákig (a funkcionálisan tagolódó modern társadalomig) tartó átalakulást követte nyomon. A disszertációnak a kommunikációs médiumokat középpontba helyező tárgyalásmódja is egy olyan történeti fejlődést ábrázolt, amely egyre összetettebb rendszerek kialakulásához vezetett. Az elemzés rámutatott azonban arra, hogy Luhmann ezt a folyamatot nem tekintette kikerülhetetlennek, és ami még ennél is fontosabb, nem tartotta feltétlenül egyirányúnak. Előbbi megállapítást az támasztotta alá, hogy a luhmanni szociológiaelmélet a társadalom kialakulását rendkívül valószínűtlen eseményként definiálta, ami hatványozottan érvényes a kommunikáció komplexitásnövekedésére is. Emellett az értekezés azt is feltárta, hogy minél nagyobb a rendszer komplexitása, annál kisebb a valószínűsége annak, hogy bármiféle újítás strukturálisan illeszkedjen az eddigi kommunikációs folyamatokba.

Részletesebben vizsgáltam azt az állítást, miszerint Luhmann elmélete tételezi-e a rendszerek feltétlen komplexitásnövekedését. Rámutattam, hogy ez nem következik törvényszerűen abból, hogy a történeti változásokat alapvetően egy ilyen folyamatként írja le. A luhmanni szociológia ugyanis elsősorban annak értelmezésére törekedett, miképp jött létre az archaikus társadalmak egyszerű szervezettségéből – több korszakon keresztül – a jelenkor komplex szerkezetű berendezkedése. Értelemszerűen ebben a folyamatban komplexitásnövekedés mutatkozik meg. Másrészt viszont az elmélet nem

fogalmaz meg olyan állítást, illetve nem érvel a társadalomfejlődés olyan strukturális meghatározottsága mellett, amely ezt a növekedést feltétlenül tételezné. Vagyis Luhmann rendszerelméletéből ugyanúgy levezethető az a társadalmi változás is, amikor a külső irritációk által ösztönzött strukturális változásra olyan módon reagál a rendszerek autopoiétikus működése, hogy az komplexitásnövekedéshez, vagy adott esetben annak csökkenéséhez vezet.

Ezt az általános társadalomelméleti tételt a luhmanni felfogást értelmező összefüggésekkel igazoltam. Itt a tömegmédia ábrázolásakor leírt azon viszonyrendszert mutattam be, amely a komplexitás vonatkozásában a kijelöletlen irányt igazolta. Ez abban a társadalmi változásban mutatkozik meg, amikor a jelenkori kommunikációra jellemző szelekciónövekedés olyan mértékben fokozza a modern társadalom funkcionálisan differenciálódó részrendszerei közötti dinamikát, hogy az nehezen leküzdhető kihívást okoz a pszichés rendszerek számára. Az intraszparenciából fakadó próbatétel a személyek számára olyan új típusú megoldást kíván, amely képes biztosítani a viszonyok átláthatóságát. Az egyének ebben a helyzetben zömében olyan leegyszerűsítő sémákat hoznak létre, amelyek segítségével könnyebben tudnak tájékozódni. A világ megragadásának ezen szimplifikált sémaképződése (erre utalnak a miliőstrukturális kutatások is, amelyek szerint az emberek többsége a Gerhard Schulze által leírt triviális sémát választja a világban való tájékozódása során [vö. Schulze 1993]) elkerülhetetlenül visszahatott a társadalmi rendszerek kommunikációjára. A pszichés rendszerek komplexitáscsökkenése tehát olyan irritációt jelentett a funkcionálisan tagolódó részrendszerek (a tömegmédia, a gazdaság és legfőképpen a politika) számára, hogy azok sikeres működése is az egyszerűbb sémaképződések irányába mozdult el. Ez a folyamat, amelynek részeként a populáris kultúra dominánsabbá vált a magaskultúrával szemben, és amelynek következményeként a közéletben a populista eszmék megerősödése következett be, szükségszerűen olyan komplexitáscsökkenést eredményez, amely visszatükrözi a szociális és pszichés rendszerek közötti strukturális kapcsolódást. A társadalom ezen strukturális változása is azt mutatta, hogy a luhmanni rendszerelmélet ugyanúgy magában rejti a komplexitás növekedését, mint annak csökkenését.

Az akadémiai doktori értekezés a fentiekben jelzett társadalmi változások makrostrukturális vonatkozásait is áttekintette. Ez szintén arra mutatott rá, hogy a

funkcionálisan tagolódó modern társadalom jelenbeli változásai nem feltétlenül a komplexitás növekedését hozzák magukkal. A részrendszerek egymás közti kapcsolatát értelmező fejezet megállapítása szerint ezek viszonya nem csupán a Luhmann által hangsúlyozott heterarchikus jelleggel írható le. A részrendszerek eltérő súlya és az ebből fakadó különböző irritációs képessége ugyanis olyan különbségeket eredményez, amelyek egyes társadalmi területeket (legfőképpen a gazdaságot, a politikát és a tömegmédiát) központi instanciává formálják. Ez ugyan nem szünteti meg a részrendszerek strukturális kapcsolódását, de a rendszerirritációk formájában egyes részrendszerek rendkívül erőteljes befolyást tudnak gyakorolni a kisebb súlyú területekre. Ezáltal a kölcsönös irritációk komplex rendszere helyett egy komplexitásában szűkült kommunikációs szerkezet jön létre, ahol az irritációk elsősorban egy meghatározott, szűkebb körbe tartozó részrendszercsoport felől érkeznek.

Az értekezés bemutatta azt is, hogy ez a komplexitásredukció nem csupán a nyugati civilizációban következett be. A világtársadalomban egyre nagyobb súllyal rendelkező távol-keleti államok (az immár Hongkongot is magában foglaló Kína és a „kis tigrisek”: Szingapúr, Dél-Korea, Tajvan) olyan társadalomszerkezeti modellt érvényesítenek, amelyben a funkcionálisan tagolódó részrendszerek között már egyfajta komplexitásredukcióval jellemezhető hierarchikus viszonynak jut nagyobb szerep a részrendszerek közötti heterarchikus kapcsolat helyett. A legfőképpen a politika dominanciájában megmutatkozó komplexitásredukció azonban olyan gazdasági sikereket mutat fel, hogy a világtársadalom szerkezetét is egy kevésbé komplex, de a nemzetközi gazdasági versenyben annál eredményesebb társadalomszerkezet felé mozdítja el.

Az értekezés egyik konklúziója ekképpen az volt, hogy a luhmanni társadalomelmélet a klasszikus szociológiai evolúcióelméleteknél sikeresebben oldotta meg a társadalmi változás megragadását, amennyiben szerkezeti modellje nem szűkítette le ezt a folyamatot a komplexitásnövekedés puszta tételezésére. A korábbi evolúciós elméleteknél abban a tekintetben is meggyőzőbb Luhmann megközelítése, hogy a kettős kontingenciák feloldásából építkező modellje – szinkron és diakron módon – hitelesen ábrázolta a struktúraképződés folyamatát. (Miként elemzésem részletesen kitért rá, a kommunikációs médiumok kulcsszerepet töltenek be ebben a folyamatban és a társadalom sikeres integrációjában.) A luhmanni elemzés további erényének azt tekintettem, hogy a struktúraképződést a koordinációs problémák megoldójaként, egy

olyan egyre komplexebbé váló folyamatként írta le a modernitásig tartó történeti változásban, amely a szabályok és struktúrák evolúcióját is érvényesen ragadja meg. Emellett rendszerelmélete azt a kérdést is képes megválaszolni, hogy a társadalmi rendszerek milyen körülmények között maradnak fenn vagy változnak meg. Ekképpen mesterével, Talcott Parsonsszal szemben az ő elmélete arra is választ ad, miként ragadható meg a társadalmi dinamika makro- és mikrostrukturális szinten egyaránt. Ennélfogva modellje képes az evolúciós folyamatot az egyéni és kollektív aktorok cselekvésének következményeként is ábrázolni (vö. Schmid 2008).

Az értekezés gondolatmenete másrészt arra is rámutatott, hogy a luhmanni rendszerelmélet meggyőzően ábrázolta a kommunikációs médiumoknak ebben a komplexitásnövekedésben betöltött szerepét. A variáció, szelekció és restabilizáció cirkuláris viszonyát bemutató elemzés azt ábrázolta, hogy a történeti változásban megragadható struktúráknak milyen integratív funkciója van, és mennyiben képesek hozzájárulni ahhoz, hogy a társadalmi kommunikációban stabilitást adó szerkezetek létrejöjjenek. Ebben a folyamatban kiemeltem a kommunikáció azon autopoiétikus, rekurzív struktúráját is, amely a fentiek mellett meghatározza a társadalmi változás lehetőségeit: a meglévő struktúrák ugyanis erőteljesen korlátozzák a korábbi szerkezettől való eltérés esélyét. Az ekképpen értelmezett társadalmi evolúció a cirkuláris kölcsönhatások azon rendszerét hozza létre, amelyben nem jelölhető ki egyetlen olyan tényező sem, amelynek döntő szerepe lenne a társadalom szerveződésében. Megítélésem szerint Luhmann társadalomelméletét ez a belátás és a disszertációban bemutatott funkcionalista építkezés avatja a legérvényesebb társadalomértelmezések egyikévé. Luhmann ugyanis ezzel a módszertani eljárással elkerüli a legtöbb társadalomelméletet fogságban tartó ideológiai rövidre zárást: azt, amikor egyetlen tényező (pl. az osztályharc vagy a társadalmi osztályok kibékíthetetlen szembenállása) tételezésével próbál valaki komplex társadalomelméleti modellt felvázolni.

Értelmezésem szerint Luhmann a disszertációban kibontott elemzésével elkerüli azt a csapdahelyzetet, amely a kritikai társadalomelméletet jellemzi saját episztemológiai alapállása miatt. Utóbbi ugyanis a társadalom leírását ideológiai szándékai mentén egy normatív elvhez köti, és a társadalom szerkezetét azon a perspektíván keresztül szemléli, amelynek segítségével leleplezheti a társadalom igazságtalan működését. Ebből következően nem a társadalmi viszonyok leírása, hanem

azok kritikája válik a kiindulópontjává. Másképpen fogalmazva: a nem-működés funkcióira fókuszálva egy résznézőpontot helyez a vizsgálódás középpontjába, ahelyett hogy a rendszer komplex leírására törekedne. Az ekképp értelmezett kritikai megismerői pozícióból ráadásul épp azt a leíró nézőpontot kérdőjelezi meg, amely nem egy külső megfigyelői pozíció ideológiai alapállása mentén, hanem a társadalmi rendszerek rekurzív kommunikációs szerkezetét szemlélve kívánja megrajzolni – felettébb komplex módon – a társadalom működését.

Luhmann szociológiaelméletét – a fenomenológiai hagyományból gyökerező – episztemológiai alapállása védi meg ezektől az elméleti rövidre zártságoktól. Másfelől minden elméleti pozíció magán viseli a saját vakfoltjait is. Akármennyire meggyőzőek is Luhmann érvei a kommunikációs médiumoknak a társadalmi differenciálódásban betöltött szerepét illetően, elmélete egyes pontokon vitatható következtetésekre jut. Az értekezés ezek kritikai számbavételével a luhmanni szociológiaelmélet korrekciójára tesz kísérletet, hogy a jelenkori folyamatok társadalomelméleti értelmezése még érvényesebb lehessen.

A korrekció szükségessége egyrészt abból fakad, hogy Luhmann-nak szociológusként – kétségtelenül impozáns történeti tájékozottsága ellenére is – némileg felületesebb ismeretei voltak az egyes történeti korszakokról. Másrészt elemzése logikájából adódóan néhány esetben túlértékeli a vizsgált kommunikációs médiumok jelentőségét a társadalmi differenciálódás és integráció folyamatában. Harmadrészt a kritikai társadalomelmélet képviselőivel folytatott vitája során saját elméletét hangsúlyos ellenpontként tételezte, amiből fakadóan – a tudomány részrendszerén belüli pozíciójából következően – kevesebb figyelmet fordított a társadalmi egyenlőtlenségek és a hatalom dinamikájának azon összefüggéseire, amelyek a kritikai megközelítések fókuszában álltak.

A kommunikációs médiumok szerepét taglaló luhmanni gondolatmenet hitelesen mutatta be e médiumok jelentőségét a társadalmi differenciálódás folyamatában. Alaposan alátámasztott Luhmann azon állítása is, hogy e médiumok révén olyan struktúrák jönnek létre, amelyeknek lényeges szerepük van a társadalmi kommunikáció komplexitásnövekedésében. A kommunikációs médiumok szerepét összegző nagy összefoglalójában, *A társadalom társadalmában* ezt a jelentékeny szerepet Luhmann azzal a tétellel nyomatékosítja, hogy a nyelv kialakulása egyenesen a társadalom

létrejöttének feltétele (Luhmann 1998: 223–225). Ebből az következne, hogy a hangokkal, gesztusokkal kommunikáló emberi hordaközösséget nem lehetne társadalomnak nevezni. Ez azonban egyrészt ellentmondásban áll Luhmann azon kijelentésével, miszerint minden olyan rendszert társadalomnak lehet tekinteni, ahol a pszichés rendszerek kapcsolatát a kommunikáció teremti meg. (Ez a körülmény nyilvánvalóan fennáll a nonverbális gesztusokkal folytatott kommunikáció esetében is, vagyis a meghatározás érvényes a nyelv előtti hordatársadalmakra.) Másrészt a luhmanni felfogás szembenáll azokkal a konszenzuálisnak tekinthető történeti evolúciós kutatásokkal is, amelyek a nyelv kialakulását az ember társadalmi fejlődésének csak egy későbbi korszakához kötik, és maguk is emberi társadalomnak tekintik a nyelv előtti hangokkal, gesztusokkal kommunikáló hordaközösségeket (McBrearty–Brooks 2000; Számadó–Szathmáry 2006; Szathmáry–Számadó 2008; Bickerton 2003, 2009; Számadó 2010; Sterelny 2012; Tomasello 2014; Nakahashi–Feldman 2014; Morgan 2015).

Minden bizonnyal a történeti irodalom némileg hiányos ismeretével függ össze Luhmann azon állítása is, amely az írásbeliség társadalmait a leghierarchikusabb berendezkedéseknek tekinti. Miként az erre vonatkozó fejezetben rámutattam, ez az értelmezés az új kommunikációs médium által uralt centrum viszonyait mossa össze az adott korszak egészének társadalmi kommunikációjával. Az írásbeliséggel megerősödő hierarchikus kommunikáció ugyanis leginkább csak a társadalmi érintkezés keretfeltételeit jelöli ki. A társadalom túlnyomórészt szóbeliségen alapuló kommunikációját és annak mellérendelő szerkezetét azonban csak részlegesen képes befolyásolni, mivel a centrumon kívüli társadalmi terekben változatlanul a szóbeliségnek van meghatározó szerepe. Az írásbeliség korszakát a leghierarchikusabbnak tekintő, némileg rövidre zárt – a történeti irodalomban is gyakori – perspektíva ekképpen a szociológus Luhmannt is alapvetően befolyásolta.

Vitatható Luhmann azon értelmezése is, amely a könyvnyomtatásnak „forradalmi” szerepet tulajdonít. Ugyan tisztázható a forradalmi jelző használata egy alapvetően organikus strukturális változást tételező társadalomelmélet esetében (lásd erről részletesebben az 5.3. fejezetet), de a könyvnyomtatás szerepének ezen túlértékelése kétségtelenül a luhmanni elemzés egyik vakfoltját jelenti. Miként erre a problémakör taglalásánál kitértem (és tegyük hozzá, ez következik is Luhmann cirkuláris logikával építkező, a társadalmi viszonyok kölcsönhatását tételező elméleti megközelítéséből), egy

technológiai újítás csak bizonyos feltételek megléte esetén képes átalakítani a társadalom strukturális viszonyait. Ez kizárólag akkor lehetséges, ha a könyvnyomtatás meg tudja erősíteni a kommunikáció korábbi szerkezetének dinamikus jegyeit, és ezen strukturális adottságok révén valóban ugrásszerű változást képes előmozdítani. Vagyis a könyvnyomtatás újkori sikere a társadalmi dinamika előremozdításában nem pusztán a technikai eszköz felfedezéséből, hanem a korábbi struktúra dinamikát segítő jegyeiből is fakad. Az európai középkor rendi társadalmának összetett, az interakció szintjén mellérendelő szerkezete, valamint az egész struktúra korlátozottan hierarchikus szerveződése a záloga annak, hogy a könyvnyomtatás valóban döntő szerepet játszhatott a modern társadalom kialakulásában.

Úgy is fogalmazhatnánk, hogy éppen Luhmann komplex funkcionalista elemzése véd meg azoktól a leegyszerűsítő értelmezési keretektől, amelyek egyetlen tényező kiemelésével igyekeznek magyarázni a társadalmi változást. A torontói iskola kommunikációtechnológiai determinizmusa éppen a kommunikációs médiumok vonatkozásában képviseli ezt a szemléletmódot (Innis 2007; McLuhan 1995, 2001, 2012), amikor e médiumoknak tulajdonít döntő szerepet a társadalmi differenciálódás folyamatában. Valójában éppen a luhmanni társadalomelmélet alapján cáfolható az a kijelentés, miszerint a könyvnyomtatásnak önmagában véve „forradalmi” jelentősége lett volna a modernitás létrejöttében. A strukturális kapcsolódások bonyolult hálózatát szemlélve válik ugyanis világossá, hogy az európai középkor rendi társadalmának – más civilizációkhoz mérten – erőteljesebben alulról szerveződő jellege is alapvetően formálta a társadalmi kommunikációt. Ebből fakad, hogy a szervezet rendszerszintjét kialakító központi hatalom viszonylagos gyengesége tág teret adott a társadalom interakciós szintjén történő önszerveződésének. Ezzel magyarázható, hogy a technológiai újítás, a könyvnyomtatás hatékonyan tudta megerősíteni a hierarchikus szerkezetet lebontó tendenciákat; miközben a keleti társadalomfejlődés országaiban – a másfajta strukturális keretfeltételek miatt – nem volt képes érdemi hatást gyakorolni a társadalmi berendezkedésre.

A fenti gondolatmenetben érintett regionális eltérések a modernitás társadalomelméleti leírásának újabb problémáját vetik fel. A szociológiai tradíció legjelentősebbnek ítélt elméletalkotói (Bourdieu, Habermas, Giddens, Luhmann) osztoznak abban a szemléletben, hogy a modernitás jegyeit a nyugati társadalmak alapján

ragadják meg. Ez a perspektíva annyiban érthető, hogy ezen elméletek megszületésének idején a modernitás létrejöttének elsődleges színtere a nyugati civilizáció volt. Kevésbé magától értetődő azonban ez az értelmezési keret napjainkban, amikor a nyugati világ primátusa gazdasági, politikai és kulturális tekintetben egyaránt megkérdőjeleződött. Ez a változás két vonatkozásban is érinti az általános társadalomelméleteket. Egyrészt a társadalom leírását ki kell egészíteni a nem nyugati területek értelmezésével, amennyiben az elmélet valóban a modernitás jegyeinek széles körű feltárására vállalkozik. Másrészt joggal merül fel a kérdés, hogy a társadalom általános leírására törekedő szociológiaelméletek mennyiben képesek megragadni a nyugatitól sok vonatkozásban lényegesen eltérő régiók sajátosságait.

Luhmann általános társadalomelmélete nem különbözik a konkurens szociológiaelméletektől abban, hogy – néhány sporadikus utalástól eltekintve – érdemben nem foglalkozik a nyugati társadalmon kívüli fejlődéssel. Így nem mutatja be a kelet-közép- és kelet-európai régiókra, illetve az egyre nagyobb gazdasági súllyal rendelkező ázsiai országokra (Kínára, Japánra és az úgynevezett kis tigrisekre) jellemző társadalomfejlődést. Ezt a hiátust nem lehet egyszerűen azzal magyarázni, hogy a luhmanni koncepciónak megfelelően e területek is a világtársadalom részei, vagyis áttételesen esett róluk szó, amennyiben a centrumból jövő hatás (úgy is mint rendszerirritáció) e régiók fejlődését is alapvetően befolyásolja. Ez a megállapítás ugyanis nem ad választ arra a kérdésre, hogy e területek fejlődése milyen eltérő jegyekkel rendelkezik.

Az értekezés amellett érvelt, hogy a modernitás differenciáltabb társadalomelméleti leírását adhatja, és egyszersmind kibővítheti a luhmanni elemzés perspektíváját, ha – nem eltávolodva a rendszerelméleti megközelítéstől – e régiók jegyeit is górcső alá vesszük. Ezek a kiegészítések egyúttal arra is rámutatnak, hogy a luhmanni rendszerelmélet összetett szempontrendszere érvényes leírást tud adni e történeti régiókról is. A disszertáció rávilágított, hogy a centrumnak tekintett nyugati régiótól e területek egyformán eltérnek abban a tekintetben, hogy a modern társadalom funkcionálisan tagolódó részrendszerei kisebb súllyal befolyásolják a társadalmi kommunikációt. Vagyis Európa nem nyugati területeit, valamint az ázsiai régiókat is olyan társadalmi differenciálódás jellemzi, ahol a szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumoknak – és ezek közül legfőképpen a hatalomnak – jóval

nagyobb súlya van. A nem nyugat-európai régiók másik sajátossága, hogy itt kevéssé érvényesül a funkcionálisan tagolódó részrendszerek heterarchikus viszonya. Ez abból következik, hogy a politika részrendszere olyan domináns pozíciót tölt be, amely alapvetően korlátozza a többi részrendszer autopoiétikus műveleteinek körét. Ezzel összefüggésben pedig olyan rendszerirritációt képez a többi részterület számára, amely leszűkíti e területek autonóm, vagyis a saját racionalitásuk mentén való működését (Bognár 2020a: 30–35, 2020b: 201–205).

Az értekezés arra irányította a figyelmet, hogy e strukturális különbségek egyszersmind átrajzolják azt is, mely társadalmi részrendszer lesz felelős a társadalom önleírásáért. Ezt a funkciót a nyugati régióban a tömegmédia tölti be, és a gazdaság mellett ez határozza meg a társadalom dinamikáját is. A nem nyugati régiók esetében azonban – az adott régió differenciálódását visszatükröző, eltérő módon és súllyal – a politika olyan omnipotens szerepet tölt be, hogy nem csupán a többi részrendszer mozgásterét korlátozza, hanem a társadalom önleírására is döntő impulzusokat ad. Ebben szerepet játszik az is, hogy az aktuális kormány által birtokolt államhatalom sikeresen korlátozza a tömegmédia informatív–nem-informatív megkülönböztetését, és ehelyett a mindenkori hatalom racionalitásának jut meghatározó súly a társadalom önleírásában. Ezt erősíti az is, hogy az államhatalom birtokosaként a politika részrendszere sikerrel telepszik rá a tömegmédia intézményrendszerére, ezáltal központi kapuőrként határozva meg a társadalom önleírását.

A disszertáció amellett érvelt, hogy e regionális eltérések – nem csupán a kelet-közép- és kelet-európai vagy az ázsiai országok, hanem az itt nem érintett latin-amerikai államok esetében is – olyan lényeges különbségeket jelentenek, amelyek miatt a modernitás komplex leírása feltétlenül szükségessé teszi e sajátosságok értelmezését. Ugyanúgy elemzésre érdemesek azok a strukturális kapcsolódások is, amelyek a centrumból érkező hosszú távú (több évszázados) és rövid távú impulzusok, azaz rendszerirritációk formájában lényegesen alakították e régiók társadalomszerkezetét. A luhmanni rendszerelméleti elemzés ezen kibővítése és továbbgondolása elengedhetetlen ahhoz, hogy a kortárs társadalmi viszonyokat érvényesen értelmezni lehessen. Másfelől megítélésem szerint a disszertációban alkalmazott komplex funkcionalista elemzés mindazon szempontokkal rendelkezik, amelyek sikeressé tehetik ezt az erőfeszítést.

Ennyiben ezen észrevételek nem annyira a luhmanni társadalomelmélet korrekcióját, mint inkább annak kiegészítését szolgálják.

Az értekezés a fentieken túl amellett érvelt, hogy korrekcióra szorul Luhmann azon tézise, amely a társadalmi differenciálódás folyamatában az írásbeliség társadalmait tekintette a leginkább hierarchikus berendezkedésűnek, és amely e hierarchikus szerkezet háttérbe szorulását vélte felfedezni a könyvnyomtatással kezdődő időszakban. Meglátásom szerint ez a luhmanni felfogás nem csupán önmagában bírálható, hanem belőle a modern társadalom olyan tendenciózus leírása is következik, amely alapvetően elfedi a társadalmi szerveződés lényeges hierarchikus dimenzióit. Ekképpen a kommunikációs médiumoknak a társadalom hierarchikus felépítésében betöltött szerepére vonatkozó luhmanni interpretációt társadalomelméletének legproblematikusabb pontjaként értékelem.

Mivel Luhmann az írásbeliség társadalmait tekintette a leginkább hierarchikus szerkezetűnek, minden további korszak struktúráját olyannak szemlélte, amely e hierarchikus berendezkedés ellen hat, és amely egyre inkább a társadalom heterarchikus jellegét megerősítő változásokat mutat. Értelmezésem szerint ez a nézőpont a kommunikációs médiumok történetiségét bemutató elemzéséből következik. A Luhmann által ábrázolt társadalmi differenciálódás ugyanis kétségtelenül kiterjeszti azok körét, akik potenciálisan élhetnek az újabb médiumok – a könyvnyomtatás, az elektronikus és a digitális média – kínálta előnyökkel. Megítélésem szerint a kommunikációs médiumok használatának egyfajta „demokratizálódása” kelthette Luhmannban azt a benyomást, hogy e médiumok szerepének kiterjedése egyúttal a társadalom heterarchikus szerkezetét is megerősíti.

Ez következik be a könyvnyomtatás esetében is, amikor az írás korábban erősen monopolizált, valóban kizárólag a társadalom kiváltságos csoportjai által uralt médiuma szélesebb körben is elterjed. Az értekezés arra törekedett, hogy rávilágítson: Habermas és Luhmann értelmezésének egyaránt vakfoltja, hogy nem érzékelik e strukturális változás kétirányú hatását. A leginkább a polgárság társadalmi felemelkedésével együttjáró és azt segítő folyamat ugyanis nem csupán leépíti a társadalom korábbi hierarchikus struktúráját, hanem új típusú egyenlőtlenségeket is létrehoz. Miként azt az értekezésben megvilágítottam, a könyvnyomtatás médiuma által kínált nyilvánosság eszközzé vált ahhoz, hogy az egyre jelentékenyebb gazdasági

hatalommal, de korlátozott politikai jogokkal rendelkező polgárság a politikai hatalmat is megszerezze. Vagyis a kommunikációs médium elterjedése hozta változás nem a hierarchia felszámolását, hanem a hierarchikus viszonyok megkettőződését eredményezte, amelyben a rendi társadalom hatalmi elitje vív küzdelmet a polgárság által képviselt új, szintén hierarchikus struktúrákat építő nyilvánossággal.

Az értekezés azt ábrázolta, hogy a nyilvánosság hierarchikus jegyei legfőképpen az olvasás kultúrájában mutatkoznak meg. Ez szakította ki a kommunikációt térbeli és időbeli korlátai közül, és ez szorította háttérbe az azonnali reflexió, valamint a mellérendelő szerkezetű párbeszéd lehetőségét. A szóbeli kommunikáció biztosította szimmetrikus párbeszéd (az egymás szavába vágás lehetősége) helyett a szerző kiszakadt az egyenrangúak közösségéből, és olyan monológba kezdhetett, amely immár csak az erre képes, szűk körű elittel – és nem a diskurzusban hivatkozott néppel vagy közösséggel – kapcsolja össze. A könyvnyomtatás által elterjedő nyilvánosság tehát az írás virtuózait hozta domináns helyzetbe, akik társadalmi helyzetük által kondicionált képességeikkel e diskurzus meghatározóivá váltak. A nyilvánosság ekképpen ugyanúgy hierarchikus módon szerveződő kommunikációs szerkezetet alakított ki, mint az általa bírált rendi hatalmi elit.

A hierarchikus szerkezet újkori megkettőződése változást hozott a társadalom alá- és fölérendeltségi viszonyaiban. Ez a változás azonban – Luhmann állításával szemben – egyáltalán nem egyirányú folyamat. Nem vitatható ugyan, hogy a könyvnyomtatás által hozott szerkezetváltozás növelte a társadalmi szerveződés heterarchikus vonásait is, amennyiben kibővítette a kommunikációs médiumok használóinak körét. Hiányzik azonban Luhmann értelmezéséből annak bemutatása, miképpen járult hozzá ez a differenciálódás a hierarchikus viszonyok megerősödéséhez és ezáltal a társadalmi egyenlőtlenségek növekedéséhez. Az értekezés e kapcsán arra irányította a figyelmet, hogy a könyvnyomtatás elterjedése együttjárt az írásbeliség birtokosai és a szóbeliség használói közötti társadalmi távolság növekedésével. Miközben az írásbeliség eszközével a rendi hatalommal harcot folytató polgárság immár a társadalom vezető szerepéért vetélkedett, az alatta lévő rétegek a maguk népi kultúrájával (vö. Burke 1991; Bahtyin 2002) egyre inkább kirekesztődtek a közösségi döntéshozatal folyamataiból. A társadalmi egyenlőtlenségek mélyülése mutatkozott meg abban a folyamatban is, amely az új kommunikációs médiumok (a könyvnyomtatás, majd az elektronikus média)

birtoklásának következménye lett. Az ezen eszközökkel rendelkező polgárság olyan gazdasági fölényre tett szert, amely az erőforrások megszerzésében is soha nem tapasztalt dominanciát eredményezett (vö. Braudel 1985; Diederiks et al. 1995).

Az értekezés azt mutatta be, hogy a kommunikációs médiumok bővülésével és a digitális média megjelenésével – minden ezzel ellentétes techno-optimista jóslat ellenére – a társadalmi egyenlőtlenségek tovább növekedtek (vö. Hargittai 2003; DiMaggio et al. 2004; Angelusz–Tardos 2005). Ez részben a digitális kommunikáció azon sajátosságából fakad, hogy a megnövekedett információmennyiség egyre inkább ráutalja a társadalmat az algoritmusokra, a platformokra és az automatizált szűrőkre (Baecker 2022, 2025; Taekke 2022). A digitális technológia a keresőmotorok, az ajánlórendszerek, a mesterséges intelligencia és a big data-elemzések révén képes mintázatokat felismerni a hatalmas adatmennyiségben. A digitalizáció ekképpen a társadalom komplexitását strukturálható adatokká alakítja, miközben új központosító mechanizmusokat hoz létre, ami elkerülhetetlenül új hatalmi gócok kialakulásához vezet (Castells 2007, 2009; Nassehi 2019). Az algoritmikus differenciálódás másrészt a nyilvánosság fragmentációját is magával hozza: a mikronyilvánosságok szerkezete olyan elkülönülő kommunikációs világokat teremt, amelyekben nehezebb a közös problémák azonosítása és a kollektív döntéshozatal. Eközben az algoritmusok úgy szervezik a kommunikációt, hogy az érzelmileg telített tartalmak és a polarizáló témák kapjanak nagyobb láthatóságot (Taekke 2022). A közös kommunikációs térrel egyre kevésbé rendelkező társadalom így kiszolgáltatottabbá válik a funkcionális részrendszerek erőforrásait birtokló csoportoknak, ami érdemben hozzájárul a társadalmi egyenlőtlenségek növekedéséhez.

Megfontolandó fejlemény az is, hogy jóllehet a világtársadalom tagjainak többsége számára immár rendelkezésre állnak e kommunikációs médiumok, ez mégsem vezet a társadalmi egyenlőtlenségek csökkenéséhez. Éppen ellenkező tendenciát erősít meg: a médiumok eltérő használata különböző életlehetőségekhez és következményekhez vezet (Hargittai 2018). Ez mutatkozik meg többek között abban is, hogy a használók miliőstrukturális helyzete milyen erőteljesen határozza meg a tömegmédia kínálatából való részesedést. A digitális médiumok térnyerése ekképpen olyan percepciós sémákat erősít meg az egyes miliőknél, hogy azok egyre inkább saját preferenciáik mentén tájékozódnak, és egyre kevésbé nyitottak a miliőn kívüli sémaképződésekre (Bognár

2011).[1] A digitális eszközök használatának ebből fakadóan jelentős szerepe van abban, hogy a társadalmi miliők fenntartsák saját miliőstrukturális szerkezetüket, és ezáltal azokat az élménysémákat is (vö. Schulze 1993), amelyek az egyének sikerességét befolyásolják. Mindez pedig alapvetően a társadalmi mobilitás ellen hat: megerősíti azokat az egyenlőtlenségeket, amelyek a szűkösebb erőforrásokkal rendelkező, de nagyszámú csoportot képező (schulze-i értelemben harmónia- és szórakozó) miliők, valamint a jelentősebb erőforrásokkal bíró önmegvalósító és nívómiliők tagjai között feszülnek.

A társadalmi egyenlőtlenségek kérdése a modern társadalom funkcionálisan tagolódó részrendszerei kapcsán is felmerül. Luhmann rendszerelméleti elemzésében e részrendszerek autonómiáját és mindenekelőtt mellérendelő szerkezetét hangsúlyozza. A disszertáció fejtegetései ezzel szemben amellett érveltek, hogy e részterületek nem csupán heterarchikus, hanem hierarchikus szerveződéssel is bírnak, még a nyugati világ országaiban is. A nagyobb súlyú részrendszerek (például a politika vagy a gazdaság) olyan erőteljes hatást, rendszerirritációt képesek gyakorolni a többi részrendszer működésére, hogy a külső strukturális hatások révén jelentős mértékben adhatnak impulzust azok belső szerkezetének. Mindez adaptációra készteti a kisebb súlyú területeket, miközben azok messze nem képesek hasonló erejű hatást kifejteni a domináns részrendszerekre. Ennyiben tehát a Luhmann által kiemelt heterarchia mellett hierarchikus viszonyok is megfigyelhetők a részrendszerek kapcsolatában. Vagyis az aszimmetria kérdése már a részrendszerek egymáshoz fűződő viszonyrendszerében is megjelenik.

Az értekezés azt mutatta be, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek kérdése hatványozottabban jelentkezik, ha az e részrendszerekhez kapcsolódó egyének pozícióját vizsgáljuk meg. E mentén meglehetősen éles, sőt a korábbi történeti korszakokhoz mérten is jelentős egyenlőtlenségek alakulnak ki a modern társadalomban. Ennek egyes aspektusait maga Luhmann is érinti, de azokat inkább a latin-amerikai országok sajátosságaként, semmint tipikus esetként taglalja. Mindenekelőtt pedig nem súlyának

[1] Ez az elemzési szempont valószínűleg azért nem szerepel Luhmannál, mert médiaelmélete érdemben nem foglalkozik a közönség aktivitásának a kérdésével; így nem tárgyalja azt sem, mi jellemző a közönség befogadási és jelentésalkotási folyamatára (vö. Bechmann–Stehr 2011).

megfelelően, a modern társadalom funkcionális működésének érdemi részeként tárgyalja a problémát.

Utóbbi megállapításokkal Luhmann kései írásaiban (Luhmann 1998, 2005, 2008: 226–251) szereplő inklúzió–exklúzió fogalompárra utaltam. E kapcsán ugyanis Luhmann számot vet azzal a helyzettel, hogy a főszabály szerint minden személy inklúzióját biztosító funkcionális részrendszerek működése során előállhat olyan állapot, amelyben a népesség akár jelentős része is kiszorul a részrendszerek által biztosított kommunikációból. Vagyis a modern társadalom olyan mértékben egymásra utalt részrendszerek struktúráját hozza létre, hogy az egyes funkcionális részrendszerek napi működése is csak a többiekhez való rendkívül szoros kapcsolódás révén lehetséges. Az részrendszerek közötti ezen erőteljesebb egymásrautaltság azonban nem csupán a kölcsönös függőségek növekedését vonja maga után.

Az értekezés arra irányította a figyelmet, hogy a részrendszerek kommunikációjában érintett személyekre nézve ez azzal a következménnyel járhat: ha az egyik szférából kiszorulnak, a kirekesztődés nagy valószínűséggel azzal jár, hogy a többi részrendszerrel is elveszítik a kommunikációs kapcsolatot. E folyamat a részrendszerek közötti rendkívül szoros strukturális kapcsolódás és függőség miatt oda vezet, hogy a személyek esetében az inklúziót az exklúzió váltja fel. Ez a kirekesztődés ugyan eredményezhet a mindenhonnan kizártak számára egyfajta negatív integrációt (amely például a latin-amerikai országok esetében a népesség jelentős részét érinti), de a modernitást jelentő funkcionális tagolódás részrendszereiből való kizárást nehezen visszafordíthatóvá teszi. Mindez együtt jár azzal, hogy e személyek a társadalom hierarchikus szerveződésében is – a negatív integrálódás mellett – értelemszerűen alul helyezkednek el, hiszen a részrendszerekből való kiszorulás elkerülhetetlenül magával hozza a társadalmi érvényesülés erőforrásaitól való megfosztottságot.

A disszertáció ekképpen amellett érvelt, hogy a modern társadalom működése elkerülhetetlenül együtt jár egyes csoportok kirekesztődésével és mások privilegizált helyzetbe kerülésével. Vagyis a modernitás funkcionális működése a társadalom pozitívan és negatívan integrált csoportjait egyaránt kialakítja, ezzel pedig nagyban hozzájárul a társadalmi egyenlőtlenségek növekedéséhez. A luhmanni értelmezés vakfoltjára utal ugyanakkor, hogy a megkülönböztetések mindkét oldalára alapvetően nagy figyelmet fordító megközelítése érdemben csak az eltérő integrációs sémákra mutat

rá, de nem fejti ki, milyen hatása van a kirekesztődésnek az egyenlőtlenségekre és a tágabban vett társadalmi folyamatokra. A részrendszerekből való exklúzió kérdése tehát nem kap súlyának megfelelő hangsúlyt Luhmann-nak a modernitást taglaló fejtegetéseiben, noha kétségtelenül szerves része rendszerelméleti építkezésének.

Az értekezés azt mutatta be, hogy a luhmanni szociológiaelméletből hiányzik a funkcionálisan tagolódó részrendszerek és az egyének viszonyának egy másik aspektusa, amely még határozottabban jeleníti meg a társadalmi egyenlőtlenségek problémáját. A disszertáció a részrendszerek struktúrájának azon jegyét vizsgálta, amely szoros együttjárást mutat a személyek erőforrásokhoz való hozzáférése és a részrendszerekben folytatott sikeres kommunikációjuk között. Az elemzés amellett érvelt, hogy ez a strukturális meghatározottság kihat az egyének részrendszereken belüli kommunikációjára is. A modern társadalom funkcionálisan tagolódó részrendszereinek különböző preferenciakódjai (jogszerű a jogban, kifizetés a gazdaságban, igaz a tudományban, hatalom a politikában stb.) nem véletlenszerű eloszlást mutatnak, hanem ezek elérése a társadalmi pozíció és az erőforrásokhoz (gazdasági, kulturális stb.) való hozzáférés függvénye. Ez pedig a korábbi történeti korszakokban nem tapasztalt társadalmi egyenlőtlenséget eredményez.

Az értekezés ábrázolta azt is, hogy bár Luhmann tisztában volt az egyenlőtlenségek problémájával, hatalmas terjedelmű életműve szinte teljes mértékben adós marad azzal, hogy a fokozódó társadalmi egyenlőtlenség tételét elméleti fejtegetéseinek szerves részévé tegye. Ebből adódóan az értekezés arra a következtetésre jutott, hogy a luhmanni szociológiaelmélet e tekintetben feltétlenül korrekcióra szorul. E módosítások ugyanakkor szervesen beilleszthetők a rendszerelméleti építkezés szerkezetébe. Elengedhetetlen azonban, hogy a luhmanni perspektíva a modern társadalom komplex leírásába beépítse a kritikai társadalomelmélet e téren gazdag kutatási eredményeit és nézőpontját is.

A disszertáció végső konklúziója az, hogy e kiegészítések és korrekciók nem érintik az elemzés egészében képviselt alapmegállapítást: a luhmanni szociológiaelmélet – vakfoltjai ellenére is – a modern társadalom egyik legdifferenciáltabb és legérvényesebb leírását adja. Olyan társadalomelméleti keretet képez, amely meggyőzően gondolta tovább a korábbi statikus funkcionalista elemzéseket. Egyúttal sikerrel békítette ki a társadalomtudományos elméletalkotás azon két fő vonalát, amelyek egyrészt

ragaszkodtak a történetiség egyedi értékeléséhez, másrészt kortól független, általános szociológiát kívántak létrehozni. Luhmann elmélete képes volt az egyediség bemutatásán túl a folyamatokból kibontakozó struktúrák ábrázolására is. Tette mindezt úgy, hogy az általános társadalomelméletektől szokatlan módon a differenciálódás történeti folyamatát is nagy érvényességgel mutatta be.

III. Hivatkozások

Angelusz Róbert – Tardos Róbert (2005): Internet és egyenlőtlenség. Egy „digitális Máté-effektus" körvonalai? *Jel-Kép* 2: 3-24.

Baecker, Dirk (2022): Form und Medium der Digitalisierung. *Soziale Systeme* 25(2): 476-490.

Baecker, Dirk (2025). Distinguishing next society. *Current Sociology* 73(4): 493-508.

Bahtyin, Mihail (2002): *Francois Rabelais. A középkor és a reneszánsz népi kultúrája.* Budapest: Osiris

Bechmann, Gotthard – Stehr, Nico (2011): Niklas Luhmann's theory of the mass media. *Society* 48(2): 142-147.

Bickerton, Derek (2003): Symbol and structure: a comprehensive framework for language evolution. *Studies in the Evolution of Language* 3: 77-93.

Bickerton, Derek (2009): *Adam's tongue: how humans made language, how language made humans*. Macmillan.

Bognár Bulcsu (2011): A tömegmédia és a közéleti diskurzus. A manipulációs tézistől a miliőstrukturális változásokig. *Jel-Kép* 2-3. 3-29.

Braudel, Fernand (1985): *A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen. Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus a XV-XVIII. században.* Budapest: Gondolat.

Brunczel Balázs (2010): *Modernitás illúziók nélkül. Niklas Luhmann társadalom- és politikaelmélete*. Budapest: L'Harmattan.

Burke, Peter (1991): *Népi kultúra a kora újkori Európában.* Budapest: Századvég-Hajnal István Kör.

Castells, Manuel (2007): Communication, power and counter-power in the network society. *International Journal of Communication* 1: 238-266.

Castells, Manuel (2009): *Communication power*. Oxford University Press.

Diederiks, Herman A. és mások (1995): *Nyugat-európai gazdaság- és társadalomtörténet. A rurális társadalomtól a gondoskodó államig.* Budapest: Osiris.

DiMaggio, Paul és mások (2014): Digital inequality: From unequal access to differentiated use. *Social inequality* 355-400.

Glasersfeld, Ernst von (2022): *Radikaler Konstruktivismus. Ideen, Ergebnisse, Probleme.* Frankfurt: Suhrkamp.

Habermas, Jürgen (2011): *A kommunikatív cselekvés elmélete.* (ford. Ábrahám Zoltán et al.) Budapest: Gondolat.

Hargittai Eszter (2003): The digital divide and what to do about it. *New economy handbook* (2003): 821-839.

Hargittai Eszter (2018): The digital reproduction of inequality. *The inequality reader*. Routledge, 660-670.

Innis, Harold A. (2007): A kommunikáció részrehajlása. In: Angelusz - Tardos - Terestyéni (szerk.): *Média, nyilvánosság, közlemény.* 843-865.

Luhmann, Niklas (1981): Die Unwahrscheinlichkeit der Kommunikation. In: Luhmann: *Soziologische Aufklärung 3. Soziales System, Gesellschaft, Organisation.* Opladen: Westdeutscher, 25–34.

Luhmann, Niklas (1987a): *Soziale Systeme. Grundriß einer allgemeinen Theorie.* Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Luhmann, Niklas (1987b): Interakció, szervezet, társadalom. (A rendszerelmélet alkalmazásai.) (ford. Felkai Gábor) In: Némedi Dénes (szerk.) Pokol Béla (vál. és előszó): *Válogatás Niklas Luhmann írásaiból.* Budapest: MM Marx-Len. Okt. Főoszt., 78-93

Luhmann, Niklas (1991a): „Ich denke primär historisch". Religionssoziologische Perspektive. (Ein Gespräch mit Fragen von Detlef Pollack). *Deutsche Zeitschrift für Philosophie* 9. 937–956.

Luhmann, Niklas (1991b): Systemtheorie, Evolutionstheorie und Kommunikationstheorie. In: uő: *Soziologische Aufklärung 2. Aufsätze zur Theorie der Gesellschaft.* Opladen: Westdeutscher, 93-103.

Luhmann, Niklas (1993): Wie ist soziale Ordnung möglich? In: uő.: *Gesellschaftsstruktur und Semantik. Studien zur Wissenssoziologie der modernen Gesellschaft. Band 2.* Frankfurt am Main: Suhrkamp, 195–285.

Luhmann, Niklas (1995): Was ist Kommunikation? In: Luhmann: *Soziologische Aufklärung. Band 6. Der Mensch.* Opladen: Westdeutscher, 109-120.

Luhmann, Niklas (1998): *Die Gesellschaft der Gesellschaft I–II.* Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Luhmann, Niklas (2005): *Einführung in die Theorie der Gesellschaft*. Dirk Baecker (szerk.). Heidelberg: Carl-Auer.

Luhmann, Niklas (2008): *Soziologische Aufklärung 6. Die Soziologie und der Mensch.* Wiesbaden: VS Verlag.

Luhmann, Niklas (2009a): Az ismeret: konstrukció. (ford. Éber Márk Áron) *Replika* 66. 17-31.

Luhmann, Niklas (2009b): Interszubjektivitás vagy kommunikáció. A szociológiai elméletalkotás eltérő kiindulópontjai. (ford. Brunczel Balázs) *Replika* 66. 33-48.

McBrearty, Sally – Brooks, Alison S. (2000): The revolution that wasn't: a new interpretation of the origin of modern human behavior. *Journal of human evolution* 39(5):453-563.

McLuhan, Marshall (1995): *Understanding media. The extensions of man.* Cambridge, London: MIT Press.

McLuhan, Marshall (2001): *A Gutenberg-galaxis. A tipográfiai ember létrejötte*. Budapest: Trezor.

McLuhan, Marshall (2012): *Médiamasszázs. Egy rakás hatás.* Budapest: Typotex.

Mead, George Herbert (1973): *A pszichikum, az én és a társadalom*. Budapest: Gondolat.

Morgan, Thomas JH. és mások (2015): Experimental evidence for the co-evolution of hominin tool-making teaching and language. *Nature communications* 6:(1): 6029.

Nakahashi, Wataru – Feldman, Marcus W. (2014): Evolution of division of labor: emergence of different activities among group members. *Journal of Theoretical Biology* 348: 65-79.

Nassehi, Armin (2019): *Muster. Theorie der digitalen Gesellschaft.* München: CH Beck.

Némedi Dénes (2008): Bevezetés: A szociológia problémája – ma. In: *Modern szociológiai paradigmák*. Némedi Dénes (szerk.). Budapest: Napvilág, 15–65.

Parsons, Talcott ([1937] 1949): *The structure of social action. A study in social theory with special reference to a group of recent European writers.* New York: Free Press, London: Routledge.

Parsons, Talcott és Edward A. Shils. (szerk.) (1962): *Towards a general theory of action*. New York: Harper and Row.

Parsons, Talcott (1991): *The social system*. London: Routledge.

Schmid, Michael (2008): Szociológiai evolúcióelméletek. *Replika* 61: 137-156.

Schulze, Gerhard (1993): *Die Erlebnisgesellschaft. Kultursoziologie der Gegenwart.* Frankfurt am Main: Campus.

Sterelny, Kim (2012): Language, gesture, skill: the co-evolutionary foundations of language. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences* 367(1599): 2141-2151.

Számadó Szabolcs – Szathmáry Eörs (2006): Selective scenarios for the emergence of natural language. *Trends in Ecology & Evolution* 21(10): 555-561.

Számadó Szabolcs (2010): Pre-hunt communication provides context for the evolution of early human language. *Biological theory* 5(4): 366-382.

Szathmáry Eörs – Számadó, Szabolcs (2008): Language: a social history of words. *Nature* 456(7218): 40-41.

Taekke, Jesper (2022): Algorithmic differentiation of society – a Luhmann perspective on the societal Impact of digital media. *Journal of Sociocybernetics* 18(1): 2-23.

Tomasello, Michael (2014): *A natural history of human thinking*. Harvard University Press.

IV. A doktori pályamunkában tárgyalt témakörökkel kapcsolatban a pályázó által korábban közzétett publikációk

Bognár Bulcsu (2007): „Vissza a gyökerekhez.” A kritikai szociológia és a szaktudomány megújhodásának burawoyi víziója. *Replika* 60: 165–179.

Bognár Bulcsu (2008): Vallás és racionalitás a luhmanni perspektívában. *Világosság* 9-10. 155-165.

Bognár Bulcsu (2008): Vallás, egyház és a média kapcsolata rendszerelméleti nézőpontból. *Vigilia* 73(9): 653-661.

Bognár Bulcsu (2009): Miképpen lehetséges szociális rend? A modernitás rendszerelméleti integrációja. *Replika* 66: 65-91.

Bognár Bulcsu (2009): Csalóka valóság? Niklas Luhmann: A tömegmédia valósága. *Budapesti Könyvszemle-BUKSZ* 21(04): 314-324.

Bognár Bulcsu (2011): A tömegmédia és a közéleti diskurzus. A manipulációs tézistől a miliőstrukturális változásokig. *Jel-Kép* 2-3. 3-29.

Bognár Bulcsu (2012): A modern társadalom funkcionális részrendszereinek egymáshoz fűződő viszonya. A horizontális és vertikális kapcsolatok dinamikája. *Szociológiai Szemle* 22(3): 4-21.

Bognár Bulcsu (2013): Társadalmi kirekesztettség és vallási értelemadás a modern társadalomban. *Szociológiai Szemle* 1:4-21.

Bognár Bulcsu (2013): Luhmann's functional subsystems of modern society. The character of horizontal and vertical relationships. *Polish Sociological Review* 182(2): 137-152.

Bognár Bulcsu (2014): A felvilágosodás megvilágítása. In: *Kommunikáció és társadalom. Luhmann olvasókönyv*. 7-17.

Bognár Bulcsu (2014): Rendszerevolúció és társadalmi differenciálódás. In: *Kommunikáció és társadalom. Luhmann olvasókönyv*. 115-131.

Bognár Bulcsu (2014): A kommunikációs médiumok és a szocialitás evolúciója. In: *Kommunikáció és társadalom. Luhmann olvasókönyv*. 199-215.

Bognár Bulcsu (2015): A kommunikációs médiumok és a társadalom differenciálódása: A nyelv és az írás szerepe a szocialitás evolúciójában. *Szociológiai Szemle* 25(1): 39-65.

Bognár Bulcsu (2015): A könyvnyomtatás és a nyilvánosság szerepe a modern társadalom kialakulásában. *Replika* 95: 13-30.

Bognár Bulcsu (2015): Az elektronikus és digitális médiumok a világtársadalomban: A tömegmédia és a nyilvánosság szerepe a társadalmi kommunikációban. *Replika* 95: 131-152.

Bognár Bulcsu (2017): Religious sensmaking and social exclusion in the western world. *Polish Sociological Review* 197(1): 21-34.

Bognár Bulcsu (2018): A culture of resistance: Mass media and its social perception in Central and Eastern Europe. *Polish Sociological Review* 202(2): 226-242.

Bognár Bulcsu (2020): Az ökológiai kommunikáció lehetőségei és korlátai a modern társdalomban. Társadalomelméleti észrevételek a környezetvédelem témájához. *Replika* 114: 7-39.

Bognár Bulcsu (2020): Környezetvédelem, ideológiakritika és a megismerés vakfoltjai. *Replika* 114: 179-208.

Bognár Bulcsu (2021): Leader cults and secularized faiths. Religiosity, the choice of values and political preferences in Hungary. *Polish Sociological Review* 215(3): 311-330.

Bognár Bulcsu (2024): Hybrid social spaces and the individualisation of religious experience in the global north: Spatial aspects of religiosity in postmodern society. *Religions* 15(2): 241.

Bognár Bulcsu – Kmetty Zoltán (2020): Believing without moralising: Secularised religiousness in Hungary. *Social Compass* 67(4) 576-598.

Bognár Bulcsu – Kmetty Zoltán (2022): The Strength of Religious Lifeworld: The Impact of Social Spaces on Religious Values in Central and Eastern Europe." *Religions* 14(1): 25.

Bognár Bulcsu – Kmetty, Zoltán (2025): Changing identities of religious people: The role of religiosity and the public discourse in evaluating gay people in Central and Eastern Europe. *Religions* 16(2): 168.

Zsila Ágnes – Bognár Bulcsu – Shabahang, Reza (2025): Relatedness need frustration mediates the association between belongingness needs and problematic social media use in a nationally representative adult sample. *Psychology of Popular Media*, Paper 611. 7. p.

Bognár Bulcsu (2025): Body-focused spirituality. The impact of spatial structural changes on religious experience. *Journal for the Study of Religions and Ideologies* 17-34.

Zsila Ágnes – Bognár Bulcsu – Reza Shabahang: Prolonged social media use is not fundamentally problematic in a Hungarian representative study. *Scientific Reports*, 16, Paper: 6488. 10 p.